

m y ś l t e o l o g i c z n a

ANDRZEJ MUSZALA

EMBRION LUDZKI
W STAROŻYTNEJ
REFLEKSJI
TEOLOGICZNEJ

Wydawnictwo WAM
Kraków 2009

© Wydawnictwo WAM, 2009

Recenzent naukowy
prof. n. med. dr hab. Tadeusz Brzeziński

Korekta
Marzena Winiarczyk
Agnieszka Caba

Projekt okładki
Andrzej Sochacki

ISBN 978-83-7505-348-7

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 012 62 93 200 • faks 012 429 50 03
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 012 62 93 254-256 • faks 012 430 32 10
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Zapraszamy do naszej
KSIĘGARNI INTERNETOWEJ
<http://WydawnictwoWAM.pl>
tel. 012 62 93 260 • faks 012 62 93 261

Drukarnia Wydawnictwa WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

wydawnictwowam.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	7
WSTĘP	15
1. Cel rozprawy	15
2. Wyjaśnienie pojęć	16
3. Metoda pracy	19
4. Źródła i sposoby cytowania	20
5. Aktualny stan badań	22

Część pierwsza

EMBRION LUDZKI W MEDYCYNIE, FILOZOFII I TRADYCJI ŻYDOWSKIEJ OKRESU STAROŻYTNOŚCI ORAZ W BIBLI

ROZDZIAŁ I

STAROŻYTNE TEZY EMPIRYCZNE O EMBRIONIE LUDZKIM	27
1. Stadium embrionalne człowieka według greckich filozofów przyrody	28
a. Pitagoras	28
b. Anaksagoras	30
c. Empedokles z Agrigentu	30
d. Diogenes z Apolonii	34
2. Opis embrionu ludzkiego według lekarzy ze środowiska hipokratejskiego	36
3. Embriologiczno-empiryczne tezy Arystotelesa	44
a. Pochodzenie organizmów żywych	45
b. Embriologia człowieka według Arystotelesa	47
4. Embrion jako część organizmu matki – stoicy	54
5. Rozumienie embrionu ludzkiego w rzymskim środowisku medycznym	58
a. Medycyna „filozoficzno-poetycka”	58
b. Soranos z Efezu	61
c. Galen z Pergamonu	63
6. Podsumowanie	68

ROZDZIAŁ II

TEORIE ANIMACJI I STATUSU EMBRIONU LUDZKIEGO W STAROŻYTNOŚCI GRECKO-RZYMSKIEJ	80
--	----

1. Greckie początki refleksji o animacji embrionu ludzkiego – filozofowie przyrody	81
2. Dusza embrionu w koncepcji lekarzy-hipokratyków	86
a. Natura duszy według hipokratyków	87
b. Moment animacji embrionu oraz moralny sprzeciw wobec aborcji	90
3. Status embrionu ludzkiego według Platona	94
a. Koncepcja duszy i animacja embrionu według Platona	95
b. Prawne usankcjonowanie zabiegu spędzania płodu	100
4. Tezy Arystotelesa na temat duszy ludzkiej i animacji embrionu	102
a. Podstawowe kategorie filozoficzne Arystotelesa	103
b. Animacja embrionu według Stagiryty	106
c. Dopuszczalność spędzenia płodu „ <i>nim czucie i życie w nie wstąpi</i> ”	113
5. Stoicy – animacja embrionu ludzkiego w chwili narodzin	114
a. Filozofia przyrody stoików	114
b. Stoicka koncepcja duszy	116
c. Tezy stoików o animacji embrionu ludzkiego	118
d. Ocena przerywania ciąży według stoików	120
6. Epikurejczycy wobec animacji embrionu	121
7. Zwolennicy osobowego traktowania embrionu ludzkiego od momentu poczęcia	123
a. Plutarch z Cheronei i jego teksty o ochronie embrionu	123
b. Neopitagorejczycy	125
8. Tezy neoplatonczyków na temat umieszczenia duszy w ludzkim embrionie	127
a. Plotyn	128
b. Porfiriusz	131
c. Jamblich	134
d. Preegzystencja dusz według neoplatonczyków	135
9. Dusza embrionu według Galena i Pseudo-Galena	136
10. Etyczno-prawny problem spędzania płodu w świecie grecko-rzymskim	140
a. Tendencje pronatalistyczne	141
b. Tendencje antynatalistyczne	145
11. Podsumowanie	154

ROZDZIAŁ III

EMBRION LUDZKI WEDŁUG BIBLIJI	157
1. Początkowe stadia życia ludzkiego – „embriologia” Starego Testamentu	160
a. Stworzenie człowieka jako cząstki przyrody	161
b. Embrionalne stadia rozwoju człowieka (Hi 10, 8-12; Ps 139, 13-16)	163
c. Od kiedy istnieje człowiek?	170
2. „Tchnienie życia” – animacja embrionu	172
a. Czym jest „tchnienie życia” – <i>nepeš</i> i <i>rûah</i>	172
b. Moment tchnienia <i>rûah</i>	177
c. Skąd pochodzi <i>rûah</i> ?	180
d. Dusza w krwi?	183

3. Problematyka spędzania płodu w świetle Pisma Świętego	185
a. Świętość i nienaruszalność życia ludzkiego.	185
b. Tekst I: „ <i>Ktokolwiek przeleje krew</i> ” (Rdz 9, 6)	189
c. Tekst II: „ <i>Uderzyli kobietę brzemienną</i> ” (Wj 21, 22-25)	191
4. Jezus Chrystus w stadium embrionalnym	200
a. Powołanie Jezusa	201
b. Tekst I: „ <i>Poczniesz i urodzisz Syna</i> ” – Zwiastowanie (Łk 1, 26-38)	202
c. Tekst II: „ <i>Dziecko poruszyło się z radości w moim łonie</i> ” – Nawiedzenie (Łk 1, 26-38)	204
d. Tekst III: „ <i>Życie objawiło się</i> ” (1 J 1, 2) – Narodzenie Syna Bożego	206
5. Przekaz grzechu pierworodnego: „ <i>W grzechu poczęła mnie matka moja</i> ” (Ps 51, 7)	209
6. Podsumowanie	211

ROZDZIAŁ IV

EMBRION LUDZKI W POZABIBLIJNEJ LITERATURZE

STAROŻYTNEGO IZRAELA	216
1. Tezy embriologiczne według niektórych tekstów żydowskich	217
2. Animacja embrionu ludzkiego według myśli żydowskiej	223
a. Preegzystencja dusz.	223
b. Moment animacji	229
3. Aborcja według starożytnej myśli żydowskiej	234

Część druga

ANIMACJA I STATUS EMBRIONU LUDZKIEGO W STAROŻYTNEJ REFLEKSJI TEOLOGICZNEJ

WSTĘP

Ogólna charakterystyka problemów dotyczących embrionu ludzkiego w okresie od II do VII w. po Chr.	241
---	-----

ROZDZIAŁ I

POCHODZENIE DUSZY	247
I. Teoria preegzystencji dusz	247
A. Zwolennicy	248
1. Okres przed Orygenesem (Klemens Aleksandryjski)	248
2. Orygenes.	250
3. Okres po Orygenesie	255
a. Metody z Olimpu	255
b. Orygeniści: Didym Ślepy i Ewagriusz	256
c. Pustelnicy egipscy	258
d. Inne środowiska	260

B. Przeciwnicy	262
II. Sposób przekazywania duszy	267
A. Teoria traducjanizmu – przekazywanie duszy przez rodziców	268
1. Tertulian	269
2. Grzegorz z Nyssy(?)	274
B. Teoria kreacjonizmu – pochodzenie duszy od Boga	275
1. Laktancjusz	276
2. Hieronim	277
3. Augustyn	279

ROZDZIAŁ II

STATUS EMBRIONU LUDZKIEGO I TEORIE ANIMACJI	287
1. Pierwsze zapisy o statusie embrionu ludzkiego – Apologeci	288
a. Justyn	289
b. Atenagoras	293
c. Ireneusz	297
d. Klemens Aleksandryjski	300
e. Laktancjusz	305
2. Teoria animacji równoczesnej	307
a. Tertulian	308
b. Grzegorz z Nyssy	326
c. Maksym Wyznawca	338
d. Inni zwolennicy teorii animacji równoczesnej	349
3. Teoria animacji opóźnionej	353
a. Diodor z Tarsu	354
b. Teodoret z Cyru	357
c. Ambroziejaster	360
d. Inni zwolennicy teorii animacji opóźnionej	363
4. Stanowiska niejednoznaczne	368
a. Augustyn	368
b. Kasjodor	374
5. Podsumowanie	376

ROZDZIAŁ III

JEZUS EMBRIONALNY WEDŁUG STAROŻYTNYCH TEOLOGÓW CHRZEŚCIJAŃSKICH	384
1. Jezus embrionalny według Tertuliana	385
2. Animacja Jezusa według Augustyna	388
3. Animacja Jezusa według Maksyma Wyznawcy	390
4. Jezus embrionalny w liturgii i sztuce starochrześcijańskiej	393
a. Zwiastowanie	393
b. Nawiedzenie	396
5. Podsumowanie	397

Część trzecia

MORALNO-PRAWNY PROBLEM PRZERYWANIA CIĄŻY
WEDŁUG STAROŻYTNYCH TEOLOGÓW CHRZEŚCIJAŃSKICH

1. Pierwsze zapisy	402
a. Świadczenie Ojców apostoelskich	402
b. Pisma apokryficzne	408
c. Podsumowanie	412
2. Stanowiska przeciwne dopuszczalności spędzania płodu ludzkiego	413
a. Apologeci	414
b. Ojcowie wschodni	426
c. Ojcowie zachodni	437
3. Stanowiska warunkowo przyzwalające na spędzanie płodu ludzkiego	444
a. Tertulian (O duszy, XXV)	444
b. Hieronim (List 121 do Algazji)	449
c. Augustyn (Enchiridion ad Laurentium, 86)	451
d. Niektórzy teologowie ze środowiska antiocheńskiego	453
e. Laktancjusz	454
4. Podsumowanie	455
5. Orzeczenia synodalne o aborcji i praktyka penitencjarna starożytnego Kościoła	459
a. Orzeczenia synodów	460
b. Praktyka penitencjarna Kościoła	467

APENDYKS

Zmartwychwstanie embrionów ludzkich	472
1. Czy embriony zmartwychwstaną?	473
a. Apologeci (Justyn, Atenagoras)	473
b. Tertulian	475
c. Augustyn	480
2. Do jakiego życia embriony zmartwychwstaną?	484
a. Tradycja zachodnia	485
b. Tradycja wschodnia	489

ZAKOŃCZENIE	497
1. Płaszczyzna biblijna	497
2. Płaszczyzna teologiczna	499
3. Płaszczyzna moralna	501

LITERATURA	505
INDEKS BIBLIJNY	533
INDEKS NAZWISK	539
SUMMARY	545
RÉSUMÉ	547

WSTĘP

Odkrywanie początków własnej egzystencji człowieka – to pasjonująca podróż w krainę myśli ludzkiej, która od zamierzchłych czasów próbowała rozwikłać tajemnicę powstania i rozwoju niewidzialnego, ukrywającego się przez długie miesiące w łonie matki bytu ożywionego, jakim jest ludzki *embryon*. Już w starożytności wielu lekarzy, filozofów i teologów zastanawiało się nad mechanizmem zapłodnienia, dziedziczenia cech, determinacji płci, etapami rozwojowymi płodu, jego anatomią i fizjologią. Stawiało sobie też kluczowe pytanie, od kiedy można nazwać go człowiekiem. W swoich poszukiwaniach opierali się oni głównie na trzech źródłach. Pierwszym z nich były przesłanki rozumowe, rozwijane w środowiskach medycznych i filozoficznych. Polegały one najogólniej na obserwacji zjawisk przyrodniczych, doświadczeniach empirycznych przeprowadzanych na zwierzętach (czasem także na zwłokach ludzkich) oraz wyciąganiu zeń wniosków ogólnych, filozoficznych, dotyczących pierwszych stadiów życia człowieka. Źródłem drugim, istotnym szczególnie dla teologów chrześcijańskich, były dane Objawienia przekazane w tekstach biblijnych, uzupełnione przez opinie żydowskie zawarte w Talmudzie, midraszach i starotestamentalnych apokryfach. Źródło trzecie stanowiły obyczaje społeczne wobec płodów ludzkich, wśród których na pierwsze miejsce wysuwają się uregulowania prawne dotyczące sztucznego poronienia oraz praktyczne odniesienia starożytnych Greków i Rzymian do noworodków. Nie można też zapomnieć o istotnej roli doświadczeń związanych z przeżywaniem okresu poprzedzającego urodzenie się dziecka w rodzinie, doznaniach relacjonowanych przez brzemienne kobiety oraz osobistej refleksji filozofów i teologów nad własnymi, pierwszymi, najbardziej tajemniczymi etapami ziemskiego bytowania.

1. CEL ROZPRAWY

Niniejsza rozprawa ma na celu prześledzenie refleksji teologicznej nad statusem ontycznym ludzkiego embrionu, jaka rozwinęła się w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Tezy Ojców Kościoła w tej kwestii były swoistą

wypadkową wspomnianych wyżej źródeł i nurtów. Niejednokrotnie bazowały na ówczesnych teoriach medycznych i filozoficznych; stąd trudne – a właściwie niemożliwe – jest ich całkowite oddzielenie od refleksji starożytnych myślicieli pozachrześcijańskich. Dlatego rozprawa podejmuje także – choć jedynie pośrednio – zbadanie istotnych wątków filozoficzno-empirycznych w kwestii ludzkiego embrionu w starożytności.

Pogląd na status prenatalnych faz egzystencji ludzkiej jest ściśle związany z pytaniem o moralną (nie)dopuszczalność zabiegu spędzenia płodu ludzkiego. Problem ten jawi się jako pierwszy – w porządku chronologicznym – z zakresu biogenezy, czyli dylematów etycznych związanych z początkiem życia ludzkiego. Stąd część trzecia niniejszego opracowania podejmuje analizę podejścia starożytnych do pierwszego „bioetycznego” problemu, jakim była ocena moralna spędzania płodu. Rozwiązania zaprezentowane przez teologów wczesnego Kościoła mogą być współcześnie uznane za reprezentatywne dla rozwiązywania analogicznych kazusów moralnych w odniesieniu do embrionów i płodów ludzkich w świetle etyki personalistyczno-chrześcijańskiej.

2. WYJAŚNIENIE POJĘĆ

Temat rozprawy – *Embrion ludzki w starożytnej refleksji teologicznej* – wymaga wyjaśnienia, polegającego na uściśleniu terminów w nim zawartych.

a. Embrion

Embrion (gr. ἔμβρυον [embryon] – młody; zarodek, płód ludzki) – we współczesnym rozumieniu oznacza rozwijającą się istotę ludzką w pierwszej fazie jej istnienia, tzn. od zapłodnienia, poprzez stadium zygoty, moruli i blastocysty, wytworzenie embrioblastu i trofoblastu oraz zagnieżdżenie w macicy, aż do ukształtowania organów, czyli do końca 8. tygodnia ciąży¹. Powyższe określenie nie może być – rzecz jasna – odniesione do rozumienia embrionu w świecie antycznym. Choć termin ἔμβρυον występował już w ówczesnym słownictwie, był jednak różnie rozumiany i określał zwykle:

---

¹ Por. M. MACHINEK, *Embrion ludzki*, [w:] A. MUSZALA (red.), *Encyklopedia bioetyki*, Radom, Polwen 2007², s. 167. Próg 8. tygodnia jest przyjmowany umownie, nie zaś jako istotna cezura w rozwoju prenatalnym. Po tym czasie mówi się już nie tyle o embrionie, ile raczej o płodzie ludzkim.

„produkt/owoc poczęcia”, „tego, który jest/wzrasta w łonie” (τὸ κατὰ γαστρὸς)², „załążek przyszłego człowieka” (*originem futuri hominis*)³ itp. Swoim semantycznym zakresem obejmował okres życia ludzkiego pomiędzy poczęciem a narodzeniem – a zatem o wiele dłuższy niż się mu to przypisuje współcześnie. W pewnym sensie jego synonimami były łacińskie: *foetus*⁴ (płód) oraz – używane chętniej przez lekarzy i filozofów – *conceptus* (ten, który się począł) i *nasciturus* (ten, który ma być zrodzony); choć ich znaczenia nie pokrywają się całkowicie i każdy z nich niesie nieco inny odcień znaczeniowy, jednak – z racji, iż określały one zawsze istotę ludzką w prenatalnym okresie istnienia – używamy ich tu zamiennie. Ogólnie zatem pod pojęciem embrionu rozumiemy w niniejszym opracowaniu wszelki ludzki byt poczęty w łonie matki i nie narodzony.

b. ludzki

Termin ten zacieśnia przedmiot naszej refleksji do *człowieka*. Choć starożytni lekarze i filozofowie wykonywali doświadczenia na embrionach zwierzęcych (o czym w *Części I*), to jednak nie stanowią one przedmiotu niniejszej analizy. Z drugiej strony, niejednokrotnie badania te były *per analogiam* odnoszone do człowieka, pozwalając na wyciągnięcie wielu ważnych wniosków dla zrozumienia jego embriogenezy; z tego względu są one także istotne w refleksji nad embrionem ludzkim.

c. starożytna

Granice okresu *starożytności* określane są w rozmaity sposób, w zależności od omawianych obszarów geograficznych, politycznych, kulturowych czy religijnych. W niniejszym opracowaniu analizujemy zapisy o ludzkim embrionie powstałe w okresie od VI w. przed Chr. do VIII w. po Chr. Początek refleksji wyznaczają pierwsze teorie filozofów przyrody (Pitagorasa, Anaksagorasa, Empedoklesa), koniec zaś – zapisy z penitencjałów anglosaskich na Zachodzie oraz nieliczne refleksje w tej kwestii ostatniego ojca Kościoła Wschodniego – Jana Damasceńskiego (†749). Z dwóch powodów zacieśniamy liczbę analizowanych tekstów filozoficznych i medycznych do kręgów starożytnej Grecji i Rzymu. Po pierwsze, stanowiły one bezpo-

² ATENAGORAS Z ATEN, *Prośba za chrześcijanami*, XXXV, 2.

³ MINUCJUSZ FELIKS, *Oktawiusz*, XXX, 2.

⁴ Takiego określenia używa np. Tertulian; por. TERTULIAN, *De anima*, XXXVII, 2 („Ex eo igitur foetus in utero homo, a quo forma completa est”).

średnią bazę dla refleksji teologów chrześcijańskich pierwotnego Kościoła o ludzkim embrionie. Po drugie, dopiero w świecie grecko-rzymskim można mówić o początkach naukowej embriologii; wcześniejsze teksty egipskie, asyryjskie czy babilońskie miały charakter głównie mitologiczny; były one zbyt odległe – i czasowo, i kulturowo – dla Ojców patrystycznych, dlatego nie znalazły oddźwięku w ich rozważaniach. Z tych samych powodów pomijamy też inne kręgi starożytnych cywilizacji, zwłaszcza Dalekiego Wschodu, choć skądinąd rozwinęły one również własne i ciekawe teorie na temat człowieka w stadium prenatalnym.

d. refleksja teologiczna

Zasadniczy korpus niniejszego opracowania stanowi analiza refleksji *teologicznej* pierwotnego Kościoła o ludzkim embrionie (*Część II i III*), począwszy od najstarszego tekstu chrześcijańskiego *Didache*. Wielu zdziwieniem może napawać fakt, iż rozważania o statusie ontycznym i moralnym nasciturusa znajdują się już w starożytnych zapisach chrześcijańskich. Jak to wkrótce wykażemy, w okresie patrystycznym embrion/płód ludzki oddychał już głęboko oboma płucami – zarówno tradycji wschodniej, jak i zachodniej. Co więcej, u niektórych teologów doczekał się wnikliwego opisu swego życia i natury, zawartego w osobnych traktatach, stanowiących usystematyzowany wykład na jego temat i zachowujących wysoką rangę teologiczną także w czasach współczesnych. Głęboki ukłon winien być uczyniony w tym miejscu przede wszystkim wobec triady jego największych przyjaciół: Tertuliana (na Zachodzie), Grzegorza z Nyssy (na Wschodzie) oraz Maksyma Wyznawcy, stanowiącego swoisty zwornik myśli greckiej i łacińskiej o ludzkim conceptusie. Wiele analiz tych, jak i innych teologów starożytnych pozostaje wciąż nieznanymi polskiemu czytelnikowi, stąd istnieje pilna potrzeba ich odkrycia.

Niniejsza rozprawa nie jest traktatem patrystycznym. Choć wymagała zagłębienia się w teksty starożytnych Ojców Kościoła, jednak nie rości sobie pretensji do tego, by stanowić wyczerpującą analizę lingwistyczno-historyczną poszczególnych fragmentów ich dzieł. Nie jest także opracowaniem z historii medycyny czy historii filozofii, choć z konieczności przytacza duże partie opinii starożytnych filozofów i lekarzy o początkach ludzkiego życia. Jest ona rozprawą z *teologii moralnej*, która poszukuje chrześcijańsko-personalistycznej normy postępowania w działaniach podmiotów indywidualnych i społecznych wobec ludzkiej istoty w stadium prenatalnym. Zasadniczą kwestią, jaka się tu jawi, jest pytanie: *czy embrion ludzki jest człowiekiem?* W którym momencie się nim staje? W interrogacjach tych za-

warte są kwestie pokrewne: o pochodzenie duszy w embrionie oraz o moment jego animacji, czyli połączenia pierwiastka duchowego (jakiego?) z komponentem cielesnym. Poszukiwanie odpowiedzi na te pytania – wraz ze starożytnymi Ojcami – jest przedmiotem *Części II* niniejszej rozprawy.

Niemożliwe jest wszakże dogłębne rozpatrzenie kwestii człowieczeństwa nasciturusa bez odniesienia się do opinii teologów patrystycznych na temat przerywania ciąży. Orzekanie o (nie)godziwości tego zabiegu stanowi przykład pierwszego w historii zastosowania teoretycznej refleksji nad statusem ludzkiego embrionu do konkretnego przypadku, jakim jest interupcja. Jak istotny był to dla starożytnych kasus, świadczy chociażby wielość wypowiedzianych opinii teologicznych; można się wręcz pokusić o stwierdzenie, iż mało który z Ojców patrystycznych pominął ten problem milczeniem. Omówienie ich poglądów w kwestii aborcji stanowi przedmiot *Części III*.

Niniejsza rozprawa stara się wyjść naprzeciw dwóm postulatom stawianym współczesnej teologii, szczególnie przez Sobór Watykański II oraz papieża Jana Pawła II. Pierwszym z nich jest powrót do źródeł apostoelskich i patrystycznych w dyskusji teologicznej, a to z tej racji, iż Ojcowie Kościoła stali w najbliższej odległości czasowo-kulturowej od głoszenia orędzia Chrystusa. Zatem ich orzekanie w różnych kwestiach i wypowiedzane sądy jawią się jako swoisty model właściwego uprawiania teologii w dobie współczesnej. Postulatem drugim jest powrót teologicznej refleksji do człowieka – *osoby* – jako kryterium moralności⁵. Nietrudno odgadnąć, jak istotne znaczenie ma w tym świetle znalezienie odpowiedzi, czy nasciturus jest już człowiekiem, czy nie.

3. METODA PRACY

W realizacji wyżej nakreślonych zamierzeń posłużono się metodą analityczno-historyczną. Wychodzi ona od przedstawienia najważniejszych tekstów starożytnych pisarzy, by poddać je stosownej analizie słowno-znaczeniowej. Aby uniknąć wrywkowego przytaczania cytatów, opinie teologiczne zostały z reguły umieszczone na tle całości poglądów poszczególnych myślicieli, a przynajmniej odpowiednich fragmentów okalających daną wypowiedź. Po analizie reprezentatywnej grupy tekstów z danego zagadnienia dokonano ich podsumowania, umieszczonego w szerszym kontekście historycznym. Ma ono na celu wypracowanie tezy ogólnej w najważniejszych kwestiach, jak np. „mechanizmów zapłodnienia”, „teorii animacji”

---

⁵ Por np. CA 11-13; RH 13-14; VS 48-50.

itp. Końcowe wnioski dotyczące statusu embrionu ludzkiego oraz moralnej kwalifikacji sztucznego poronienia zawarte są odpowiednich partiach *Części II*, *Części III* oraz w *Zakończeniu*.

Przyjęta metoda wymagała spojrzenia interdyscyplinarnego, wkraczającego na pola nauk empirycznych, filozoficznych i egzegetycznych. Może to prowokować zarzut zbyt szerokiej perspektywy założonej przez piszącego. Jednakże takie całościowe opracowanie problemu było konieczne, a na usprawiedliwienie można przytoczyć fakt, iż starożytność nie znała podziału nauk, jaki dokonał się w erze nowożytnej, stąd filozofowie często zabierali głos w dyskusjach nad problemami z terenu nauk określanych współcześnie jako „biologiczne”, „medyczne” czy „ścisłe”. I *vice versa*, praktycznie wszyscy lekarze starożytni byli w jakimś stopniu filozofami, podejmowali rozważania natury ogólnej, zastanawiając się nad sensem działania sił w przyrodzie, ich pierwotnym źródłem, pochodzeniem duszy, sposobem umiejscowienia jej w człowieku itp. Wszyscy oni odnosili się też do tekstów religijnych, a nawet mitologicznych, zaś od czasów głoszenia Ewangelii Chrystusa ustosunkowywali się do wyrażanego przez nią kryterium wartościowania oraz do wypracowywanej na jej podłożu chrześcijańskiej refleksji teologicznej. Stąd zanalizowanie jedynie poglądów „embriologicznych” Ojców patrystycznych, bez odniesienia ich do szerszego, pozaeklezyjnego kontekstu historyczno-polemicznego, byłoby z pewnością niepełne, a nawet wręcz niezrozumiałe. Najlepszym przykładem może tu posłużyć Tertulian, który nigdy nie wyruszał w podróż abstrakcyjnej refleksji nad statusem płodu ludzkiego bez uprzedniego solidnego przygotowania bagażu empirycznego, opartego nieraz na specjalistycznych dziełach medycznych⁶. Równie istotne jest przytoczenie też filozofów – zwłaszcza Platona, Arystotelesa, stoików, epikurejczyków i neoplatoników – gdyż zazwyczaj to w dyskusji z nimi Ojcowie patrystyczni wypowiadali swoje poglądy.

4. ŹRÓDŁA I SPOSOBY CYTOWANIA

W tym miejscu właściwe jest wskazanie źródeł, z których korzystano w redakcji niniejszej rozprawy. Wymienienie ich jest przede wszystkim wyrazem głębokiego uznania ze strony piszącego te słowa wobec niezwyklego trudu zgromadzenia i opracowania wielu unikalnych tekstów starożytnych. I tak, w kwestiach *medycznych* najistotniejsze teksty zebrane zo-

---

⁶ Por. TERTULIAN, *O duszy*, XXV, 5; TENŻE, *Apologetyk*, VII-IX.

stały w opracowaniach H. Dielsa i W. Kranza⁷, A. Laksa⁸ (presokratycy), É. Littré⁹ (hipokratycy), francuskim wydaniu krytycznym *Gynaikeia* (Soranos z Efezu)¹⁰ oraz C.G. Kühna¹¹ (Galen). Z kolei z zakresu starożytnej *filozofii* bezcenne informacje przekazał w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów* Diogenes Laertios¹² oraz Pseudo-Plutarch w *Opiniach filozofów*¹³; najważniejsze jednak są, rzecz jasna, pisma samych filozofów, z których wiele zostało przetłumaczonych na język polski. W analizie tekstów żydowskich teksty źródłowe zawarte są w zbiorach L. Goldschmidta (*Talmud Babiloński*)¹⁴, M. Schwaba (*Talmud Jerozolimski*)¹⁵ oraz H. Friedmana i M. Simona (midrasze)¹⁶. Najobszerniejszymi zaś zbiorami tekstów *patrystycznych* są niewątpliwie serie *Patrologia Graeca* i *Patrologia Latina* pod redakcją P. Migne'a¹⁷ oraz kolekcja «Sources Chrétiennes»; tu także dysponujemy już znaczną ilością polskich tłumaczeń.

W cytowaniu tekstów starożytnych skorzystano z istniejących przekładów polskich, odnotowując zawsze tłumacza danego fragmentu lub dzieła w pierwszym przypisie. W przypadku braku przekładu polskiego zastosowano tłumaczenie własne, oznaczone za każdym razem: (tł. wł.). Cytaty, części tekstu, zwroty i terminy o szczególnie randze przytoczono zarówno w oryginale, jak i tłumaczeniu polskim. Gdy dotarcie do tekstu oryginalnego okazało się niemożliwe – co dotyczy zwłaszcza tekstów medycznych – skorzystano z ich przekładów na współczesne języki zachodnie. W cytowaniu tekstów Starego i Nowego Testamentu oparto się z reguły na *Biblii*

⁷ H. DIELS, W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiken*, Berlin 1956.

⁸ A. LAKS, *Diogènes d'Apolonie: la dernière cosmologie présocratique*, Lille, „Presses universitaires”, Cahiers de Philologie, 1983.

⁹ É. LITTRÉ, *Oeuvres complètes d'Hippocrate* (tr. fr. É. Littré), Paris, éd. É. Littré, 1839-1861.

¹⁰ SORANOS D'ÉPHÈSE, *Maladies de femmes (Gynaikeia)* (tr. fr. P. Burgière, D. Gourevitch, Y. Malinas), Paris, Belles Lettres, 1998-2000.

¹¹ C.G. KÜHN, *Claudii Galeni opera omnia*, Leipzig 1821-1833.

¹² DIOGENES LAERTIOS, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów* (tł. I. Kosińska, K. Leśniak, W. Olszewski, B. Kupisa), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. Autorem jest Grek Diogenes Laertios, który żył w 1. poł. III w. po Chr. Podaje on wiele cennych informacji o filozofach starożytnych od Talesa po Epikura.

¹³ PSEUDO-PLUTARQUE, *Opinions des philosophes*, V, 5 (tr. fr. G. Lachenaud), Paris, CUF, 1993.

¹⁴ L. GOLDSCHMIDT, *Der Babylonische Talmud* (12 vols), Berlin 1929-1936.

¹⁵ M. SCHWAB, *Le Talmud de Jérusalem* (11 vols), Paris 1932-1933.

¹⁶ H. FREEDMAN, M. SIMON (ed.), *Midrash Rabbah* (7 vols), London, The Soncino Press, 1961³.

¹⁷ P. MIGNE (red.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* I-CLXI, Indices I-IV, Paris 1857-1866; P. MIGNE (red.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina* I-CCXVII, Indices I-IV, Paris 1878-1890.

Poznańskiej¹⁸; jeśli odniesiono się do Biblii Tynieckiej, wówczas zostało to oznaczone dopiskiem: (BT).

Poruszanie się po terenie starożytnych tekstów chrześcijańskich było dla autora ułatwione dzięki istnieniu wielu polskich tłumaczeń. Bezcenną pomocą okazał się zwłaszcza swoisty przewodnik po nich, jakim jest *Bibliografia patrystyczna (1901-2004)* opracowana przez W. Stawiszyńskiego¹⁹. W interesującej nas kwestii embrionu ludzkiego najwięcej skorzystano z tłumaczeń A. Świderkówny, M. Przyszychowskiej, J. Niemirskiej-Pliszczyńskiej, J. Sajdaka, M. Michalskiego, W. Szoldrskiego, W. Budzika, W. Kani, M. Starowieyskiego, W. Myszora, S. Kalinkowskiego, W. Eborowicza (teksty patrystyczne)²⁰, K. Leśniaka, W. Witwickiego oraz P. Siwka (teksty filozoficzne).

5. AKTUALNY STAN BADAŃ

W kwestii badań nad starożytną refleksją o embrionie ludzkim powstało w ostatnich latach kilka dogłębnych i bardzo ciekawych opracowań, zwłaszcza w języku francuskim (Ph. Caspar²¹, M.H. Congourdeau²², V. Dasen²³, J.C. Larchet²⁴, J.M. Thevoz²⁵), angielskim (G.R. Dunstan²⁶, D.A.

¹⁸ *Biblia Poznańska* opracowana pod red. ks. M. Petera i ks. Mariana Wolniewicza, wyd. III, Poznań, Księgarnia Wojciecha, 1997-1998.

¹⁹ W. STAWISZYŃSKI, *Bibliografia patrystyczna 1901-2004*, Kraków, Homini, 2005.

²⁰ Przy tej okazji autor pragnie wyrazić swoje uznanie i podziękowanie redaktorom i tłumaczom serii wydawniczych tekstów patrystycznych, takich jak: *Antologia Literatury Patrystycznej* (red. M. Michalski), *Biblioteka Ojców Kościoła* (red. J. Naumowicz), *Głos Tradycji* (red. W. Kania), *Ojcowie Żywi* (red. M. Starowieyski), *Tomy Ojców Kościoła* wydane przez IW PAX, *Pisma Ojców Kościoła*, *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* (red. E. Stanula), *Źródła Myśli Teologicznej* (red. A. Bandura, A. Baron, T. Górski, H. Pietras, E. Staniek) oraz *Apokryfy Nowego Testamentu* (red. M. Starowieyski).

²¹ PH. CASPAR, *La saisie du zygote humain par l'esprit. Origine et postérité de l'ontogénèse aristotélicienne*, Paris, Namur, 1987; TENŽE, *L'embryon au IIème siècle*, Paris, L'Harmattan 2002; TENŽE, *Penser l'embryon d'Hippocrate à nos jours. Recherche bioéthique*, Paris, Editions Universitaires, 1991.

²² M.-H. CONGOURDEAU, *L'embryon et son âme dans les sources grecques*, Paris, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2007; TAZ, *L'enfant à naître*, Paris, Les Pères dans la foi, Migne, 2000.

²³ V. DASEN (éd.), *L'embryon humain à travers histoire. Images, savoirs et rites*, Gollion (CH), Infolio, 2007.

²⁴ J.-C. LARCHET, *Pour une éthique de la procréation. Éléments d'anthropologie patristique*, Paris, Cerf 1998.

²⁵ J.-M. THEVOZ, *Entre nos mains l'embryon: recherche bioéthique*, Genève, Labor et Fides, 1990.

²⁶ G.R. DUNSTAN (ed.), *The Human Embryo. Aristotle and the Arabic and European Tradition*, Exeter, University of Exeter Press, 1990.

Jones²⁷) i włoskim (E. Nardi²⁸). W naszej rodzimej literaturze teologicznej szczególnie cenne są artykuły omawiające moralną kwalifikację zabiegu przerywania ciąży w świetle tekstów biblijnych (J. Chmiel²⁹, S. Szymik³⁰, M. Wojciechowski³¹), patrystycznych (S. Longosz³², E. Staniek³³, M. Starowieyski³⁴) i filozoficzno-medycznych (S. Longosz³⁵, J. Gula³⁶). Status ludzkiego conceptusa w historii refleksji filozoficzno-teologicznej został po raz pierwszy zaprezentowany w polskiej literaturze przez zmarłego w 2003 r. bioetyka R. Otowicza³⁷, zaś ostatnio poszerzony w rozdziale I dogłębnej analizy M. Machinka *Spór o status ludzkiego embrionu*³⁸. Niniejsze opracowanie wpisuje się w nurt przytoczonych publikacji, skupiając się jednak tylko i wyłącznie na okresie starożytnym. Autor żywi nadzieję, że skreślone poniżej strony staną się przyczynkiem w dyskusji bioetycznej nad statusem ontologicznym i moralnym życia ludzkiego w stadium prenatalnym. Równocześnie pragnie wyrazić szczególną wdzięczność za pomoc specjalistyczną, cenne uwagi i życzliwość ks. prof. dr. hab. Jerzemu Chmielowi, ks. dr. hab. Arkadiuszowi Baronowi, ks. dr. Stanisławowi Wronce i ks. dr. Robertowi Woźniakowi z Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, jak i wielu innym osobom, które wspierały go i w różny sposób przyczyniły się do do-

---

²⁷ D.A. JONES, *The Soul of the Embryo. An Enquiry into Status of the Human Embryo in the Christian Tradition*, London-New York, Continuum, 2004.

²⁸ E. NARDI, *Procurato aborto nel mondo greco-romano*, Milan, A. Giuffrè, 1971.

²⁹ J. CHMIEL, *Dziecko poczęte według Biblii i starożytnego judaizmu*, [w:] RBL 44 (1991), s. 42-47.

³⁰ S. SZYMIK, *Życie poczęte w świetle wypowiedzi biblijnych*, [w:] AK 2 (1996), s. 163-171.

³¹ M. WOJCIECHOWSKI, *Biblia o dzieciach nienarodzonych*, [w:] „Więź” 5 (1992), s. 96-99.

³² S. LONGOSZ, *Aborcja i porzucanie dzieci w starożytności pogańskiej i chrześcijańskiej. Materiały bibliograficzne*, [w:] RT 51 (2004), z. 10, s. 279-291; TENŻE, *Aborcja w opinii św. Augustyna*, [w:] RT 52 (2005), z. 10, s. 125-140; TENŻE, *Antykoncepcja i aborcja w ocenie św. Jana Chryzostoma*, [w:] RT 54 (2007), z. 10, s. 279-301.

³³ E. STANIEK, *Stosunek chrześcijan starożytnych do dziecka przed jego narodzeniem według Ojców Kościoła*, [w:] RBL 1-3 (1991), s. 47-53.

³⁴ M. STAROWIEYSKI, *Aborcja w oczach wczesnochrześcijańskich pisarzy*, [w:] „Studia Paradyskie” 3 (1993), s. 107-128.

³⁵ S. LONGOSZ, *Ojcowie Kościoła a przerywanie ciąży*, [w:] VoxP 8-9 (1985), s. 261; *Prawo rzymskie o aborcji*, [w:] H. KOWALSKI, M. KURYŁOWICZ (red.), *Contra leges et bonos mores. Przepęstwa obyczajowe w starożytności greckiej i rzymskiej*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005, s. 209-220.

³⁶ J. GULA, *O przerywaniu ciąży w starożytności. Kilka uwag polemicznych*, [w:] „Ethos” 30-31 (1995), s. 247-253.

³⁷ R. OTOWICZ, *Etyka życia*, Kraków, WAM, 1998, s. 147-157.

³⁸ M. MACHINEK, *Spór o status ludzkiego embrionu*, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2008, s. 13-75.

pracowania tekstu. Podziękowanie za sporządzenie recenzji kieruje do prof. dr. hab. Tadeusza Brzezińskiego z Akademii Medycznej w Szczecinie. Nie sposób też zapomnieć o anonimowych pracownikach bibliotek (zwłaszcza Collège de France w Paryżu oraz John Rylands Library w Manchesterze), którzy okazali wiele zrozumienia i pomocy nieznanemu człowiekowi z obcego kraju, wyciągając z im tylko wiadomych miejsc teksty, których samo wzięcie do rąk przyprawiało czasami o przyspieszone bicie serca...

Wyruszmy zatem w tę jedną z najbardziej pasjonujących podróży, prowadzącą nas do odkrywania własnych początków egzystencji, zagłębiając się w starożytne manuskrypty. Przemierzając antyczne krainy Achai i Rzymu, mamy nadzieję dotrzeć również do embrionalnych stadiów myśli europejskiej o osobie ludzkiej, jej statusie, godności i prawach.

ROZDZIAŁ I

STAROŻYTNE TEZY EMPIRYCZNE O EMBRIONIE LUDZKIM

Życie istoty ludzkiej w łonie matki było przedmiotem zainteresowania już starożytnych Egipcjan. Papirusy z V wieku przed Chr. przekazują np. teorię medyczną, wedle której embrion ludzki jest formowany z nasienia męskiego w swoich częściach twardych, zaś od matki otrzymuje budulec do formowania części miękkich (także serca) i płynów ustrojowych¹. Embriologia starożytnego Egiptu bazowała głównie na przekonaniach religijnych i wywodziła swoje teorie z mitologii. Uważano, że nasienie męskie tworzy się w kościach (które – jak wierzono – były w ogóle najbardziej „męskim” elementem ludzkiego ciała), natomiast rola kobiety zależna była od tego, co zadecydują bogowie². Krew menstruacyjna miała odgrywać ważną rolę w formowaniu zarodka ludzkiego – to ona tworzyła tkanki miękkie; ona także – choć skądinąd uważana za nieczystą – służyła do celów leczniczych³. Według kosmogonii hermopolitańskiej wszelkie życie pochodzi z jaja, które zostało pierwotnie utworzone przez osiem bóstw⁴; stworzenie polegało na jego podzieleniu na dwie połowy – z nich wzięły początek późniejsze rodowody faraonów⁵. Po śmierci faraon na nowo miał wchodzić w stan embrionalny, który poprzedzał jego życie w świecie bogów⁶.

---

¹ „Jeśli chodzi o jego ciało i skórę, to utworzyła je matka za pomocą swojego mleka, zaś co się tyczy jego kości, powstały z nasienia ojca”; pap. *Jumilhac*, XIX, 124; za: R.O. FAULKNER, *The Ancien Egyptian Pyramid Texts*, 1969 (tł. wł.).

² Za: S. SAUNERON, *Le germe dans les os*, [w:] „Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale” 60 (1960), p. 19-27. Teoria ta była dość powszechnie przyjmowana w starożytnym Egipcie.

³ Np. pap. *Ebers 808* (95, 1-3) podaje zalecenie, aby „wystrzegać się tego, by upławy z łona kobiety spadały [na ziemię], lecz [należy] pomazać swój brzuch i uda krwią menstruacyjną, która dopiero co zaczęła się pojawiać”; T. BARDINET, *Les papyrus médicaux de l’Égypte pharaonique*, Paris, Fayard, 1995, p. 447.

⁴ Za: J. PARLEBAS, *Die Herkunft der Achtheit aus Hermopolis*, [w:] „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, suppl. III/I, 1977, s. 36-38.

⁵ N. GRIMAL, *Les termes de la propagande royale égyptienne de la XIXe dynastie à la conquête d’Alexandre*, Paris, Imprimerie Nationale de Bocard, 1986, s. 97.

⁶ Za: R.O. FAULKNER, *The Ancien Egyptian Pyramid Texts*, Oxford and Clarendon Press, 1969.

Powyższe teorie na temat pochodzenia człowieka (faraonów), wywodzące się z terenów starożytnego Egiptu, są przykładem embriologii mitologicznych, za którymi nie poszły ani badania empiryczne, ani refleksja filozoficzna. Dopiero od czasu rozwoju filozofii greckiej można mówić o początkach usystematyzowanej refleksji nad prenatalnymi stadiami życia ludzkiego. Okazały się one kluczowe w dalszym rozwoju zarówno embriologii człowieka, jak też antropologii filozoficznej i przez niemal dwa tysiące lat determinowały refleksję filozoficzno-moralną w podejściu do ludzkiego embrionu.

1. STADIUM EMBRIONALNE CZŁOWIEKA WEDŁUG GRECKICH FILOZOFÓW PRZYRODY

Do greckich filozofów przyrody, którzy zajmowali się problemem początków życia ludzkiego, należą: ze szkoły italskiej – Pitagoras (VI w. przed Chr.) oraz ze szkoły jońskiej – Anaksagoras, Empedokles z Agrigentu i Diogenes z Apolonii (V w. przed Chr.). W ich rozważaniach – tak jak i u późniejszych filozofów klasycznych – trudno jest rozdzielić badania i wnioski czysto empiryczne od filozoficznych rozważań nad powstaniem i koncepcją rozwoju człowieka i świata; dlatego poniższa prezentacja ich tez jest wynikiem zastosowania współczesnego metodologicznego podziału na nauki empiryczne i filozoficzne.

a. Pitagoras

Pitagoras (570-497 przed Chr.) był pierwszym znanym klasycznym filozofem, który podjął próbę empiryczno-antropologicznej refleksji nad embrionem ludzkim. Niestety, nie pozostawił po sobie żadnych pism, „a te, które w następnych stuleciach pod jego imieniem kursowały w Grecji, były apokryfami. Późniejsi pitagorejczycy chętnie własne pomysły przypisywali założycielowi związku, chcąc je poprzeć jego autorytetem i dać im, jak to było w Grecji zwyczajem, pozory odwiecznej mądrości. W ten sposób stworzyli fikcyjną postać Pitagorasa jako twórcy tego, co było dziełem szeregu pokoleń; i tak osnuli go legendą, że jej już w starożytności od prawdy nie umiano oddzielić”⁷. Dziś dysponujemy tylko pośrednimi świadectwami o filozoficznych poglądach Pitagorasa, wśród których na szczególną uwagę zasługują

---

⁷ W. TATARKIEWICZ, *Historia filozofii*, t. I, Warszawa, PWN, 1983, s. 53.

Żywoty i poglądy słynnych filozofów Diogenesa Laertiosa⁸. Ten ostatni przekazuje szczególnie interesujący fragment w kwestii embriologii człowieka:

„Aleksander mówi w *Sukcesjach filozofów*, że znalazł w pismach pitagorejczyków takie jeszcze myśli Pitagorasa: [...] Istoty żywe rodzą się jedne z drugich, z nasienia. [...] Nasienie jest kroplą mózgu, która ma w sobie ciepłą parę. Ta para przeniesiona z mózgu do macicy tworzy limfę, płyn wilgotny, i krew, z których powstają: mięso, nerwy, kości, włosy i całe ciało; z pary zaś powstaje dusza i wrażliwość zmysłowa. Pierwsze ukształtowanie następuje w ciągu dni czterdziestu, a wedle praw harmonii płód wychodzi na świat najczęściej w siódmym lub dziewiątym, a najpóźniej w dziesiątym miesiącu. Ma on już w sobie wszystkie prawa życia (οἱ λόγοι τῆς ζωῆς), których powiązanie odbywa się zgodnie z zasadami harmonii: wszystko dzieje się we właściwym czasie”⁹.

Powyższy tekst jest reinterpretacją myśli Pitagorasa, dokonaną przez Diogenesa Laertiosa, i nie wiadomo, czy rzeczywiście dokładnie oddaje myśl filozofa z Wielkiej Grecji. Gdyby jednak tak było, to należałoby stwierdzić, że Pitagoras przekazał bardzo istotne stwierdzenia na temat rozwoju embrionalnego człowieka, szczególnie w następujących kwestiach: 1) pochodzenie organizmów żywych z nasienia¹⁰; 2) pochodzenie nasienia z mózgu (tzw. teoria mielogenetyczna¹¹); 3) sukcesywne formowanie się i kształtowanie płodu w trakcie rozwoju prenatalnego („wszystko dzieje się we właściwym czasie”)¹²; 4) liczba czterdziestu dni potrzebnych do pierwszego ukształtowania się płodu¹³; 5) podanie dolnej i górnej granicy okresu płodowego człowieka (7-10 miesięcy)¹⁴; 6) stwierdzenie, że embrion ma „już w sobie wszystkie prawa życia”.

⁸ DIOGENES LAERTIOS, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów* (tł. I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski, B. Kupisa), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1982.

⁹ DIOGENES LAERTIOS, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, VIII, 24. 28, s. 482-483.

¹⁰ Według świadectwa starożytnego autora podszycującego się pod Plutarcha, Pitagoras opowiadał się za teorią „podwójnego nasienia”, wedle której zarówno kobieta, jak i mężczyzna wytwarzają nasienie, które w akcie zapłodnienia ulega wymieszaniu; por. PSEUDO-PLUTARQUE, *Opinions des philosophes*, V, 5 (tr. fr. G. Lachenaud), Paris, CUF, 1993.

¹¹ Od gr. μυελός – szpik, rdzeń. Nazwę teorii podajemy za: M.H. CONGOURDEAU, *L'embryon et son âme dans les sources grecques*, Paris, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2007, p. 196.

¹² Teza ta będzie szerzej rozwinięta przez lekarzy-hipokratyków i Arystotelesa.

¹³ Jest to pierwszy znany ślad w historii filozofii, gdzie podana została ta cyfra. Do niej nawiąże potem wielu potomnych z różnych środowisk, m.in.: lekarze-hipokratycy, Arystoteles, Filon Aleksandryjski, Tomasz z Akwinu.

¹⁴ Wg Censorinusa, Pitagoras rozróżniał tzw. „małą ciążę” (210 dni = 7 miesięcy) i „dużą ciążę” (274 dni = 9 miesięcy); por. CENSORINUS, *Le jour natal* (tr. et éd. fr. G. Rocca-Serra), Paris, 1995, XI, 2; cyfry te miał zaczerpnąć podobno z medycyny egipskiej.

b. Anaksagoras

Anaksagoras (ok. 500-428/27 przed Chr.), Ateńczyk urodzony w Klazomenach (Jonia), wypracował swoje poglądy przyrodnicze na bazie poglądów jońskich filozofów przyrody (zwłaszcza Heraklita) oraz eleatów. Przyjął za Parmenidesem, że byt nie może pochodzić od niebytu¹⁵, co wpłynęło na wypracowanie przez niego „zarodkowej teorii przyrody”: każda rzeczywistość zbudowana jest z wielkiej ilości różnych, jednorodnych składników („zarodków”, nazwanych później przez Arystotelesa *homoiomieriami* – ὁμοιομερής)¹⁶. Stąd też każdy element ciała jest już zawarty w nasieniu. Filozof twierdził: „W nasieniu znajdują się już włosy, paznokcie, żyły, tętnice, nerwy i kości; są one niewidoczne ze względu na ich małość, lecz wzrastając, zaczynają się stopniowo odróżniać (διακρίνεσθαι). Bo jakże mógłby powstać włos z tego, co nie jest włosem, a ciało z tego, co nie jest ciałem?”¹⁷. Anaksagoras jawi się zatem jako swoisty prekursor „teorii preformacji”, która zakładała, iż cały miniaturowy człowiek zawarty jest już w nasieniu, w związku z czym jego embriogeneza polega jedynie na powiększaniu jego rozmiarów. Pogląd ten wyznawany był później przez rzymskich stoików – Senekę Młodszego¹⁸ i Cycerona¹⁹, zaś swój szczególny rozkwit przeżył w niektórych środowiskach biologów XVII i XVIII w.

c. Empedokles z Agrigentu

Empedokles (ok. 490-430 przed Chr.) – lekarz, poeta i filozof, podał swoją specyficzną teorię na temat rozwoju świata organicznego (a w tym także ludzkiego embrionu). Bazowała ona na jego wcześniejszych analizach kosmologicznych, biologicznych, filozoficznych i związana była z wypracowaną przez niego koncepcją powstania życia ludzkiego. Życie to powstało z czterech elementów-żywiołów: wody, powietrza, ognia i ziemi.

¹⁵ Por. PARMENIDES, 28 B 8 DK. W tej części opracowania, dotyczącej poglądów presokratyków, opieramy się głównie na krytycznym wydaniu ich tekstów zawartym w: H. DIELS, W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiken*, Berlin 1956 (oznaczenie skrótowe: DK).

¹⁶ „Jeżeli jedząc chleb odżywiamy przez to swój organizm, to znaczy, że odżywiamy swe mięśnie, krew, mięso, kości, zatem w chlebie muszą być mięśnie, krew, kości i mięso; chleb jest z rośliny, więc wszystkie te składniki muszą być w roślinie; roślina odżywia się żywiołami, ziemią, wodą, słońcem, powietrzem, więc wszystkie te składniki muszą być zawarte w żywiołach”; W. TATARKIEWICZ, *Historia filozofii*, t. I, s. 44.

¹⁷ ANAKSAGORAS, 59 B 10 DK (tł. wł.).

¹⁸ Por. SENECA, *Quaestiones naturales*, III, 29, 3.

¹⁹ Por. CYCERON, *O naturze bogów*, II, 34.

Na początku świata Empedokles usytuował swoistą sferę homogenną i nieruchliwą, konstytuowaną przez miłość ($\phi\iota\lambda\iota\alpha$ – *philia*). Miłość (przyciąganie) jest zasadą wszelkiego gromadzenia się i syntezy, natomiast walka ($\nu\epsilon\iota\kappa\omicron\varsigma$ – *neikos*), jako siła odpychania, stanowi zasadę podziału zachodzącego w zjawiskach przyrodniczych. Te dwie antagonistyczne siły wzajemnie oddziałują na siebie, tworząc całą rzeczywistość w świecie. Powstaniem kosmosu oraz życia na ziemi rządzi przypadek. Początkowo ziemia, jako bezpośrednia matka-rodzicielka, wytworzyła z zawartych w niej elementów różne członki roślin i zwierząt niezwiązane ze sobą. „Najpierw wyrosły z ziemi niezróżnicowane formy zawierające część wody oraz część ognia. Te następnie ogień wyniósł do góry, chcąc zbliżyć się do podobnego sobie żywiołu. Ale jeszcze nie okazywały [owe formy] ani powabnego kształtu członków, ani głosu, ani właściwych męzczyźnie narządów”²⁰. Pod naciskiem ognia wychodziły więc z ziemi różne członki późniejszych organizmów, jak oczy, uszy, głowy, ręce, które „błądziły samotnie szukając wzajemnego połączenia”²¹. Czasem przypadkowo łączyły się, dając różne dziwaczne twory z podwójnymi twarzami, wykręconymi rękami, piersiami po przeciwnych stronach. Według Empedoklesa, organy ludzkie łączyły się ze zwierzęcymi, wytwarzając pomieszane hybrydy zwierzęco-ludzkie, niezdolne do dalszego życia. Zdarzało się jednak, że przypadkowo utworzyła się jakaś forma życia korzystniejsza z biologicznego punktu widzenia, która przeżywała dłużej; gdy było ich już więcej, zaczęły się ze sobą łączyć, dając początek organizmom zbliżonym budową i wyglądem do dzisiejszych²². Ogień znajdujący się w ziemi, dążąc do ognia niebieskiego, wyniósł wznwyż rośliny, nadając im kierunek pionowy, i sprawił, że również człowiek, utworzony pod ziemią z wody i ziemi, został siłą ognia wyrzucony na jej powierzchnię. Pod wpływem walki jednolita mieszanina elementów znajdujących się w ziemi została rozerwana na cztery oddzielne masy – doprowadziło to do wykształcenia się płci. W końcowej fazie tego rozwoju życie organiczne uniezależniło się od ziemi i od tego momentu ludzie, zwierzęta i rośliny nie wychodzą już bezpośrednio z ziemi, lecz rodzą się wskutek wzajemnego zapładniania.

Człowiek powstał na podobnej drodze jak wszystkie byty ożywione – wskutek swoistej ewolucji kosmologicznej, a stało się to przypadkowo, przez „kaprys” przyrody: „ogień, gdy tylko oddzielił się, wyniósł na swia-

²⁰ EMPEDOKLES, 31 B, 62 DK (tł. K. Leśniak).

²¹ EMPEDOKLES, 31 B, 58 DK.

²² Dzięki temu pogładowi Empedokles jest czasem uznawany za prekursora ewolucjonizmu.

tło dzienne zrodzone w nocy plemię mężczyzn i godnych pożalowania kobiet²³. Pierwsze elementy męskie zostały zgromadzone w części gorącej ziemi (południowej i wschodniej), zaś żeńskie – w części północnej. Człowiek zatem „wyszedł” z ziemi. Obecnie – według Empedoklesa – organy rodne kobiety odtwarzają w sobie tę polaryzację termiczną elementów ziemi w stadium początkowym: są one podzielone na część prawą (gorącą) i lewą (zimną). Nasienie człowieka da początek chłopcu, jeśli dostanie się do części prawej, a dziewczynce – jeśli dostanie się do części lewej²⁴. Przyczyną rodzenia się bliźniąt jest nadmiar nasienia²⁵. Trudno jednak orzec jednoznacznie, czy Empedokles uważał, iż cały komponent nowego człowieka znajduje się w nasieniu męskim („teoria pojedynczego nasienia”), czy też że także kobieta wnosi swój materialny czynnik w akcie zapłodnienia („teoria podwójnego nasienia”). Arystoteles pisał następująco o poglądach filozofa z Agrigentu w tej kwestii: „[...] Jeśli nasienie pochodzi jednakowo od wszystkich części obojga rodziców, powstaną dwa zwierzęta, bo nasienie zawierać będzie wszystkie części ojca i matki. Jeśli się raz przyjmie tę teorię, doktryna Empedoklesa wydaje się prawie identyczna z nią (przynajmniej do pewnego stopnia). [...] W rzeczy samej uczy on, że w samcu i samicy istnieje po połowie nasienia, lecz w całości nie pochodzi ono ani od niego, ani od niej. [...] Nam się zdaje, że albo nasienie nie pochodzi od całego organizmu, albo – jeśli pochodzi – to w sposób opisany przez Empedoklesa, tj. nie te same rzeczy pochodzą od obojga rodziców, i dlatego właśnie jest potrzebna kopulacja²⁶. Opinię Stygiryty uzupełnia jeszcze lekarz rzymski Galen, który przekazuje: „Empedokles powiada, że części tego, który ma być poczęty, są rozdzielone i zawarte jedne w nasieniu męskim, a drugie w [nasieniu] żeńskim. I stąd pochodzi u zwierząt pożądanie do miłosego zjednoczenia, gdyż rozdzielone części dążą do połączenia się ze sobą²⁷.”

²³ EMPEDOKLES, 31 B, 62 DK.

²⁴ Teza ta była przyjmowana też przez innych presokratyków. Prawdopodobnie już wcześniej wyraził ją Anaksagoras, o czym następująco wspomina Diogenes Laertios: „Pierwsze zwierzęta powstały z wilgoci, ciepła i substancji podobnej do ziemi; dalsze rozdziły się już jedne z drugich, z zarodków prawostronnych samce, z lewostronnych – samice”; DIOGENES LAERTIOS, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, II, 9, s. 82. Potwierdza to Arystoteles: „Tak np. Anaksagoras i inni filozofowie przyrody utrzymują, że [...] samiec pochodzi od strony prawej, a samica od strony lewej; że już w macicy samce znajdują się po stronie prawej, samice po lewej”; ARYSTOTELES, *O rodzeniu się zwierząt*, 763 b (tł. P. Siwek).

²⁵ Za: J. BOLLACK, *Empédocle*, vol. 1-4, Paris, Les Editions de Minuit, 1965-1969, p. 616-617.

²⁶ ARYSTOTELES, *O rodzeniu się zwierząt*, 722 b.

²⁷ GALEN, *De semine*, KÜHN, IV, s. 616 (tł. wł.).

Na podstawie powyższych przekazów można wnioskować, że filozof z Agrygentu skłaniał się raczej ku teorii, że także kobieta wnosi do poczęcia jakąś formę nasienia²⁸.

Galen przekazał także inną opinię o Empedoklesie, który miał twierdzić, że „sperma zawiera wszystko w sobie i jest formowana ze wszystkich części zwierzęcia, tzn. z tętnic i żył, nerwów, kości, więzadeł, mięśni”²⁹. Na podstawie tej wypowiedzi można z kolei dedukować, że Empedokles odrzucał mielogenetyczną teorię pochodzenia nasienia (z mózgu), wyznawaną przez Pitagorasa, a na to miejsce – jako pierwszy w historii – podał teorię pangenetyczną³⁰, wedle której nasienie jest produkowane przez wszystkie części organizmu.

Empedokles podał także ciekawy opis pierwszych stadiów życia człowieka w łonie matki. Najpierw tworzy się serce. Następnie mięśnie i krew zostają utworzone z czterech żywiołów w różnych proporcjach. Jeszcze później tworzą się kości, które zawierają dwie części ziemi, dwie części wody i cztery części ognia. Embrion zostaje uformowany pomiędzy 36. a 49. dniem³¹. Płód żyje od pierwszej chwili, ale nie oddycha³²; wymiana pokarmów i powietrza zachodzi przez przewód pępowinowy, w którym zawarte są cztery naczynia krwionośne. Łączą one organizm matki z wątrobą embrionu, „by karmić go substancjami krwistymi i pneumatycznymi”³³. Według filozofa z Agrygentu (jak i wielu innych myślicieli greckich), embrion męski rozwija się szybciej niż żeński³⁴.

²⁸ Potwierdza to także Jan Filipon (*Joannis Philoponi de opificio mundi libri*, VII, Leipzig, Bibliotheca Teubneriana, 1897). Należy pamiętać, że wszystko to są jedynie opinie o Empedoklesie, nie zaś wypowiedzi samego Empedoklesa.

²⁹ GALEN, *De semine*, KÜHN, IV, s. 616-617 (tł. wł.).

³⁰ Nazwę teorii podają za: M.H. CONGOURDEAU, *L'embryon et son âme dans les sources grecques*, p. 198.

³¹ Por. EMPÉDOCLE, *Les origines*, fragm. 605 (Bollack).

³² Taką opinię o Empedoklesie przekazał Pseudo-Plutarch: „Empedokles sądzi, że embrion nie jest istotą żywą i jest pozbawiony możliwości oddychania wewnątrz łona swojej matki; pierwszy oddech następuje u niego w chwili urodzenia, w momencie, gdy wilgotna ciecz, która go wokół pokrywa, wyparowuje i kiedy wskutek wytworzonej próżni powietrze zewnętrzne może wnikać do naczyń krwionośnych, które otwierają się na nie”; PSEUDO-PLUTARQUE, *Opinions des philosophes*, V, 15 (tł. wł.). Różnicę z oryginalnymi tekstami Empedoklesa stanowi to, że Pseudo-Plutarch przypisywał presokratykowi pogląd, iż embrion w łonie matki nie jest istotą żywą.

³³ Opinia o Empedoklesie zaczerpnięta z: SORANOS Z EFEZU, *Gynaikeia*, I, 19 (tł. wł. za: SORANOS D'ÉPHÈSE, *Maladies de femmes* [tr. fr. P. Burgière, D. Gourevitch, Y. Malinas], Paris, Les Belles Lettres 1998-2000).

³⁴ Por. EMPÉDOCLE, *Les origines*, fragm. 609 (Bollack).

Empedokles (i ogólnie pitagorejczycy) zastanawiał się także nad długością trwania okresu ciążowego³⁵ i stwierdził, iż wynosi ona siedem, dziewięć lub dziesięć miesięcy; ósmy miesiąc miał być okresem, w którym rodzą się dzieci martwe³⁶. Cyfry te nie tyle były poparte naukowymi obserwacjami, ile raczej stanowiły wyraz filozoficzno-symbolicznych znaczeń poszczególnych liczb przyjmowanych przez pitagorejczyków. Filozof dodatkowo tłumaczył to tym, że gdy ludzie powstawali, dzienny obieg Słońca trwał dziesięć miesięcy, później siedem, aż wreszcie skrócił się do jednego dnia; natura nie mogła jednak dotrzymać kroku tym przemianom. Według Empedoklesa, powstanie pojedynczego człowieka odzwierciedla powstanie całego gatunku ludzkiego.

d. Diogenes z Apolonii

Innym przedstawicielem greckiej refleksji na temat początkowych stadiów człowieka był Diogenes z Apolonii (V w. przed Chr.) – filozof, lekarz ze szkoły jońskiej, uczeń Anaksymenesa, ostatniego przedstawiciela szkoły z Miletu. Diogenes uważał, że źródłem wszelkiego życia nie jest ziemia, tylko powietrze. W zależności od tego, czy się ono rozrzedza, czy zagęszcza, powstaje ogień, woda i ziemia. W swoim dziele zatytułowanym *O naturze* (Περὶ φύσεως) Diogenes wypracował specyficzną koncepcję kosmologii filozoficznej³⁷. Szczególnie interesującym jej fragmentem jest część dotycząca nasienia. Według niego sperma pochodzi z krwi i uzyskuje swą „pianistość” (znak mocy zapładniającej) poprzez kontakt ze szczególnym środowiskiem niektórych naczyń krwionośnych³⁸. Mężczyzna produkuje spermę i to on

³⁵ Określenie długości okresu ciążowego wg starożytnych niesie ze sobą wiele trudności. Nie wszyscy bowiem filozofowie czy lekarze stosowali kalendarz ateński z podziałem na miesiące 29- i 30-dniowe. Nie wiadomo też ostatecznie, czy określenia: „dziecko siedmiomiesięczne”, „ośmiomiesięczne”, „dziewięciomiesięczne” odnosiły się do początku, końca czy też ogólnie trwania danego miesiąca brzemienności. Inną trudność stanowi fakt, iż nie znano ostatecznie momentu poczęcia, gdyż odnotowywano czasem menstruację u kobiety także po płodnym akcie seksualnym; por. PSEUDO-PLUTARQUE, *Opinions des philosophes*, V, 18. Więcej na ten temat patrz w: M.H. CONGOURDEAU, *L'embryon et son âme dans les sources grecques*, p. 215-217.

³⁶ Za: DIOGÈNE LAËRCE, I, 17, version d'Alexandre Polyhistor (tr. et éd. fr. A.J. Festugière, *Les mémoires pythagoriques cités par Alexandre Polyhistor*), REG 58 (1945).

³⁷ Por. A. LAKS, *Diogène d'Apolonie: la dernière cosmologie présocratique*, Lille, «Presses universitaires», Cahiers de Philologie, 1983.

³⁸ Por. A. LAKS, *Diogène d'Apolonie: la dernière cosmologie présocratique*, fragm. 15 a-b. Pogląd o pochodzeniu nasienia z krwi („teoria hematogenetyczna”) stanie się bardzo popularny i będzie wyznawany m.in. przez Arystotelesa i Galena.

jest odpowiedzialny za całość nowego życia („teoria pojedynczego nasienia”)³⁹. Kobieta jest pozbawiona takiej możliwości i ograniczona jedynie do roli „przyjmującej” w procesie reprodukcji. Jednakże sama sperma nie wystarcza do powstania embrionu; winna być otoczona „ciepłem” wewnętrznym organizmu męskiego⁴⁰. Mężczyzna w „uścisku miłosnym” przekazuje kobiecie spermę i „ciepło”; jakość owego ciepła decyduje o płci embrionu. Jak wówczas uważano, chłopiec powstaje szybciej (4 miesiące), dziewczynka wolniej (5 miesięcy)⁴¹.

Podsumowując, Pitagoras, Anaksagoras, Empedokles i Diogenes z Apolonii – jako pierwsi znani w historii filozofowie – przeprowadzili refleksję na temat ludzkiego embrionu oraz niektórych problemów związanych z początkami życia ludzkiego: skąd się bierze nasienie, jakiej jest natury, jak powstaje człowiek, jakie są jego pierwsze etapy życia, skąd bierze się zróżnicowanie płci, jaki jest fenomen powstania bliźniąt. Do niektórych ich tez nawiążą potem zwłaszcza hipokratycy i Arystoteles.

³⁹ Świadek Diogenesa w kwestii „pojedynczego nasienia” znajduje się w: A. LAKS, *Diogène d'Apollonie. La dernière cosmologie présocratique*, 64, A, 27, DK. Tezę tę już wcześniej przyjmowano w starożytnym Egipcie. Pisał o tym Diodor z Sycylii: „Ogólnie [Egipcjanie] uznawali, iż jedynie ojciec odpowiedzialny jest za poczęcie; matka pełni funkcję tylko przyjmującą i odżywiająca”; DIODORE DE SICILE, *Bibliothèque historique*, I, 80, 4 (tr. et éd. fr. B. Eck), Paris, CUF, 2003 (tł. wł.). Świadek to potwierdzają papyrusy egipskie, np. *Jumilhac*; por. T. BARDINET, *Les papyrus médicaux de l'Égypte pharaonique*, Paris 1995. Podobna myśl zawarta jest w *Eumenidach* Ajschylosa, 658-660. Spośród greckich filozofów przyrody teorię tę miał wyznawać także Anaksagoras, o czym świadczy zapis Arystotelesa w *O rodzeniu się zwierząt*, 763 b: „Tak np. Anaksagoras i inni filozofowie przyrody utrzymują, że przeciwieństwo płci istnieje od samego początku w nasieniu. Twierdzą mianowicie, że materia pochodzi od samca, samica zaś dostarcza miejsca dla niego”. Teza „pojedynczego nasienia” zdobyła wielką popularność w starożytności i była wyznawana m.in. przez Soranosa z Efezu i Galena z Pergamonu. Jawiła się ona jako logiczna i empirycznie uzasadniona, gdyż nie znano wówczas ani istnienia, ani roli komórki jajowej, a jedynie nasienie męskie mogło być obserwowane. Teoria ta niosła jednak ze sobą dwie trudności: 1) jak wytłumaczyć poczęcie dziewczynki oraz 2) jak wytłumaczyć podobieństwo dziecka do matki. Z trudnościami tymi mieli zmierzyć się zarówno Soranos, jak i Galen.

⁴⁰ W poglądzie tym widać wpływ szkoły medycznej z Sycylii, bardzo znanej w owej epoce; por. G. VERBECKE, *L'Evolution de la doctrine du pneuma du stoicisme à Saint Augustin*, Paris, D. D. Brouwer, 1945, p. 175-220.

⁴¹ Za: A. LAKS, *Diogène d'Apollonie. La dernière cosmologie présocratique*, 19 a-20. Nie wiadomo jednak, czy Diogenesowi chodziło *sensu stricto* o uformowanie płodu w takim sensie, jak to rozumieci lekarze-hipokratycy, czy też mówił on o ukończeniu organogenezy. Tezy Diogenesa w kwestii embriologii miały duży wpływ na późniejszą myśl Arystotelesa.